

واکاوی جایگاه حق بر محیط‌زیست در متون اسلامی

* حمیدرضا اکبرپور

دکتری حقوق بین‌الملل عمومی، گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد قشم، هرمزگان، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۵/۰۵؛ تاریخ تصویب: ۱۳۹۹/۰۴/۰۹)

چکیده

با گذر زمان، حقوق اساسی انسان جلوه‌ای دیگر پیدا کرد، حقوقی که ناشی از حق همگانی و نسل جدیدی از خواسته‌های نوین بشری بود. یکی از مهم‌ترین خواسته‌های این نسل، بهره‌گیری و بهره‌مندی از محیط‌زیست سالم بود. این حق برای اولین بار در اعلامیه استکهلم نمود یافت و سپس در اسناد متفاوت به آن تاکید شد تا جایی که امروزه در جایگاه این حق هیچ‌گونه شبهه‌ای وجود ندارد. اما هدف اصلی این پژوهش بررسی جایگاه این حق در اسلام است. در مورد حق بر محیط‌زیست؛ آیات، روایات و قواعد فقهی به طور مستقیم و غیرمستقیم به آن اشاره کرده‌اند. خداوند در سراسر قرآن بر این امر تاکید کرده است که نعمت‌ها و این جهان را برای انسان و در تسخیر او قرار داده است. به همین جهت بر جایگاه و اهمیت انسان در برخورداری از محیط‌زیست و بر برخورداری همگانی از محیط‌زیست تاکید بسیار کرده است. همچنین بر اساس سیره امامان معصوم، دو دسته از روایات وجود دارد. دسته اول، احادیث و روایاتی است که به حق برخورداری از محیط‌زیست سالم به صورت صریح‌تر اشاره دارد. دسته دوم به صورت غیرمستقیم به این حق اشاره کرده است. علاوه بر این در قواعد فقهی مانند قاعده لاضرر، اتلاف، تسبیب و احترام اموال، به حمایت و حراست از این حق اشاره شده است و ضمان شخص متعدی بر محیط‌زیست را شناسایی کرده است.

کلید واژه‌ها: حق بر محیط‌زیست، نسل سوم حقوق بشر، اسلام، حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، قرآن

سرآغاز

داده‌ها و در نهایت نقد و بررسی آن‌ها است. همچنین این پژوهش از نقطه نظر دامنه، پژوهشی موردی است که واکاوی مفهوم حق بر محیط‌زیست سالم را در قرآن، روایات و احادیث و قواعد فقهی محصور کرده است. این امر ناشی از گستره وسیع متن‌های اسلامی در قالب‌های متعدد است که بی‌شک کاری فراتر از این پژوهش را می‌طلبد.

نسل‌های حقوق بشر

حقوق بشر به معنای امروزی، حاصل تجربه تاریخی جامعه بشری است که می‌شود آن را با قالب‌بندی در چند مجموعه که هر کدام نماینده نسلی از حقوق بشر است، سیر تکاملی آن را دنبال کرد. به عبارت بهتر، هر یک از جریانات تاریخی، زمینه‌های موضوعی خاصی از حقوق بشر را که از آن‌ها تحت عنوان نسل‌های حقوق بشر یاد می‌شود، وارد عرصه حقوق و تکالیف بشری کرده است (هاشمی، ۱۳۹۷). در واقع استعمال واژه «نسل»، بیانگر مفهوم تاریخی در به رسمیت شناختن، تنظیم و تدوین اصول حقوق بشر به گونه امروزی است (ذاکریان، ۱۳۷۹). گروهی از حقوق‌دانان در زمینه حقوق بشر، این حقوق را به سه نسل تقسیم می‌کنند. این دسته‌بندی برای نخستین بار در موسسه بین‌المللی حقوق بشر در استراسبورگ و توسط «کارل واساک»، حقوق‌دان جمهوری چک و به سال ۱۹۷۹ میلادی پیشنهاد شد. بر این مبنا سه نسل از حقوق بشر وجود دارد. نسل اول به حقوق مدنی و سیاسی، نسل دوم به حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و نسل سوم به حقوق همبستگی مرتبط است (Yahyaoui, 2018).

نسل اول

نخستین نسل حقوق بشر، حقوق مدنی و سیاسی است که ریشه در ارزش‌های مکتب لیبرالیسم کلاسیک دارد و قواعد در برگیرنده این نسل برای نخستین بار در نظام حقوق موضوعه به شکل حقوقی مورد شناسایی قرار گرفتند. این حقوق منتج از نخستین شعار انقلاب فرانسه در سال ۱۷۸۹ میلادی تحت عنوان آزادی بود (ذاکریان، ۱۳۸۳). از ویژگی نسل اول حقوق بشر، شخصی بودن آن است و تعهد دولت‌ها مبنی بر عدم مداخله نسبت به آن و ایجاد مانع نکردن در اجرای این حقوق است اعم از مانع حقوقی و مانع عملی. به عبارت دیگر، تعهدات ناشی از

در زمان‌های دور، حقوق اساسی انسان دستمایه جابران و ستمکاران تاریخ بود. هر زمان امکان داشت بنا به میل و اراده این خودکامگان، حقوق اساسی انسان پایمال شود. اما با گذر از تونل تاریخ و از خودگذشتگی انسان‌دوستان و حامیان حقوق بشر، به تدریج حقوق اساسی انسان در اندیشه سیاستمداران رشد و نمو کرد. با ورود به قرن بیستم، حقوق اساسی جدیدی برای انسان ترسیم شد. ایجاد زمینه‌های تامین‌کننده حیات شهروندان یا همان حق حیات از جمله امنیت، بهداشت، تعلیم و تربیت و امثال این‌ها از جمله مسئولیت‌های بزرگ و مهم دولت‌ها به شمار می‌رود. علاوه بر این، توجه به یکی از اساسی‌ترین عوامل بقای حیات موجودات زنده به ویژه انسان‌ها، مسیله حفظ محیط‌زیست برای تامین شرایط مناسب زندگی است (عمران، ۱۳۹۲). امروزه یکی از شناخته‌شده‌ترین حقوق بشر که نشأت گرفته از نسل سوم حقوق بشر است، مسیله حق بر محیط‌زیست سالم است. این امر پس از جنگ جهانی دوم شکل جدی‌تری به خود گرفت و از مهم‌ترین خواسته‌های مطرح جامعه بشری شد تا این که سرانجام در سال ۱۹۷۲ میلادی در اعلامیه‌ی استکهلم، بین حقوق بشر و محیط زیست، رابطه و پیوندی اساسی برقرار کرد. از آن تاریخ به بعد، به طور مستمر در اسناد بین‌المللی بر حق بر محیط زیست تأیید و تأکید شده است. این امر به حدی مورد توجه قرار گرفت که پیش‌نویس طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی مصوب ۱۹۸۲ میلادی، دارا بودن حق بر محیط زیست را یکی از اشکال حرمت و حیثیت انسانی تلقی کرده است که مکمل حقوق بشر برای نسل حاضر و شرط تحقق آن برای نسل‌های آینده است (فیروزی، ۱۳۸۴ الف).

روش تحقیق

این پژوهش از نظر هدف، بنیادی است و به دلیل آن که از مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی اسناد استفاده شده است، می‌شود این پژوهش را پژوهشی مبتنی بر تحلیل داده‌ها و متغیرهای کیفی گوناگون به حساب آورد. از سوی دیگر با توجه به هدف این پژوهش، می‌شود آن را تحقیقی تیوری دانست چرا که مفهومی نوین را در قالب مفاهیم دینی، مورد بررسی قرار می‌دهد. با توجه به ماهیت موضوع، ابزار گردآوری اطلاعات در این پژوهش، مراجعه به متن‌های چاپی و اینترنتی و جمع‌آوری

حقوق مدنی - سیاسی تعهد به نتیجه است مثل نبودن شکنجه (طوسی، ۱۳۹۴).

این حقوق برای اولین بار در سال ۱۹۴۸ میلادی و در اعلامیه جهانی حقوق بشر، ذیل مواد ۳ تا ۲۱ منشور نشر یافت. اما این منشور فاقد ضمانت اجرا و الزام‌آوری کافی بود. در نتیجه این نسل در سندی دیگر با عنوان میثاق حقوق مدنی و سیاسی تصریح شد که سندی الزام‌آور است و دولت‌ها پس از الحاق، ملزم به رعایت آن هستند. این میثاق، مصوب ۱۹۶۶ میلادی است و در ۱۹۷۶ میلادی قدرت اجرایی یافت. این سند در واقع ریشه در افکار آزادی‌خواهانه انقلاب ۱۷۸۹ میلادی فرانسه، اعلامیه استقلال آمریکا در ۱۷۷۶ میلادی و منشور حقوق انگلستان در ۱۶۸۹ میلادی دارد. این نسل، حقوق بنیادینی چون حق حیات، آزادی عقیده، آزادی بیان، امنیت، حق انتخابات آزاد و عادلانه، حق دادرسی عادلانه و ... را در بر می‌گیرد (باقی، ۱۳۸۹).

نسل دوم

نسل دوم حقوق بشر، مبتنی بر حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است که کشورهای سوسیالیست، کشورهای تازه استقلال یافته و کشورهای آمریکای لاتین از طرفداران آن هستند (Moeckli et al, 2018). حقوق نسل دوم برگرفته از دومین شعار انقلاب فرانسه، تحت عنوان برابری بود. حقوق نسل دوم، ایجابی و مثبت است به این معنا که دولت‌ها ملزم به تسهیل و فراهم کردن امکاناتی برای تحقق این نسل از حقوق هستند. این امر در تقابل با نسل اول است که دولت‌ها تعهد به تضمین عدم ممانعت برای تحقق حقوق افراد دارند. در حالی که در نسل دوم، دولت‌ها متعهد می‌شوند زمینه تحقق این حقوق را فراهم آورند. این حقوق برای اولین بار در سال ۱۹۴۸ میلادی و در اعلامیه جهانی حقوق بشر ذیل مواد ۲۲ تا ۲۷ منشور نشر یافت. در جهت تکمیل و بسط این حقوق و همچنین قدرت اجرایی یافتن و الزام‌آور کردن این نسل از حقوق بشر، میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شکل گرفت. این میثاق در سال ۱۹۶۶ تصویب و ۱۰ سال بعد یعنی سال ۱۹۷۶ میلادی قدرت اجرایی پیدا کرد. این میثاق در برگیرنده حقوقی از جمله حق کار، تامین اجتماعی، رفاه، آموزش و مالکیت معنوی است (باقی، ۱۳۸۹).

پیدایش دو نسل متفاوت حقوق بشر از اختلافات دیدگاه‌های اساسی بین شرق و غرب نشأت گرفته است. حقوق نسل اول

یعنی حقوق مدنی و سیاسی ریشه در لیبرالیسم و فردگرایی غربی داشت و بر همین اساس مدعی عدم دخالت دولت و یا دخالت حداقلی دولت است. کشورهای غربی و در راس آن ایالات متحده از این حقوق حمایت می‌کنند. اما حقوق نسل دوم از اواسط قرن بیستم مورد پذیرش قرار گرفت و علاوه بر حقوق فردی بر حقوق جمعی افراد نیز تاکید دارد. این حقوق دارای خصیصه مطالبه‌گری است و بر همین اساس برای حمایت از این حقوق و تحقق آن‌ها نه تنها دولت نباید خود را کنار بکشد، بلکه باید به گونه‌ای فعال حضور داشته باشد (جاوید و مکرمی قرطاول، ۱۳۹۱).

نسل سوم

«کارل واساک» همراه با «کبا امبای» نسل سوم حقوق بشر را طرح کردند. همان گونه که گفته شد هر کدام از نسل‌های حقوق بشر مبنی بر یکی از شعارهای انقلاب فرانسه بود (Portazzo, 2019). نسل اول مبتنی بر اصل آزادی، نسل دوم مبتنی بر اصل برابری و بالاخره نسل سوم را مبتنی بر اصل برادری می‌دانند (صلح چی و درگاهی، ۱۳۹۲). این نسل از حقوق بشر به حقوقی نمی‌پردازد که صرفاً برای فرد مفروض است و به حقوقی توجه دارد که متعلق به جمع است. بنابراین جهت تحقق آن‌ها، علاوه بر دولت‌ها، همکاری جامعه بین‌المللی، نهادهای غیردولتی و افراد را می‌طلبد. به همین علت حقوق همبستگی نامیده می‌شود (باقی، ۱۳۸۹).

در مورد این نسل از حقوق بشر، سند خاصی به تصویب نرسیده است ولی در سال ۱۹۸۲ میلادی، طرح سومین میثاق بین‌المللی ریخته شد و اگر چه تنها طرحی از این میثاق ارایه شد و هنوز این میثاق به عنوان یک سند قطعی و قابل الحاق در نیامده است اما چنان وارد گفتمان حقوق بشری شده است که جای خود را به عنوان میثاق این نسل از حقوق بشر گشوده است (باقی، ۱۳۹۰). در مقدمه این طرح چنین آورده شده است: «طرف‌های میثاق حاضر با توجه به این که صلح، توسعه، محیط‌زیست و میراث مشترک بشریت از این به بعد ارزش‌های مشترک جهانی هستند که مورد شناسایی تمامی انسان‌ها، اقوام و ملت‌ها قرار گرفته‌اند، ... و با توجه به اینکه همکاری بین‌المللی در خصوص حقوق بشر برای صلح، توسعه، محیط‌زیست و میراث مشترک بشریت دارای اهمیت اساسی است زیرا تحقق آن جز از طریق الحاق کوشش‌های متفق همه دولت‌ها، افراد و دیگر اشخاص عمومی و

خصوصی میسر نیست در خصوص موارد ذیل موافقت می‌کند...»

علاوه بر طرح میثاق نسل سوم حقوق بشر، قطعنامه‌هایی در سازمان ملل متحد در باب این نسل صادر شد. همچنین اعلامیه‌هایی مانند اعلامیه کنفرانس جهانی حقوق بشر در وین به سال ۱۹۹۳ میلادی و اعلامیه هزاره ملل متحد به سال ۲۰۰۰ میلادی از جمله مهم‌ترین اسناد تاکیدکننده بر نسل سوم حقوق بشر است. با توجه به همه این اسناد و متون، مهم‌ترین حقوق مورد اشاره این نسل عبارتند از حق توسعه، حق صلح، حق بر محیط‌زیست سالم، حق بر ارتباطات و میراث مشترک بشریت (باقی، ۱۳۸۹).

ویژگی اساسی حقوق نسل سوم این است که با تلاش و همکاری همه طرف‌های درگیر در جامعه بین‌المللی تحقق خواهد یافت. این امر تفاوت اساسی ماهیت نسل سوم حقوق بشر با حقوق نسل اول و دوم است چرا که حقوق نسل سوم، حقوقی جمعی است ولی حقوق نسل اول و دوم به عنوان حقوق فردی تعریف شده است (صلح‌چی و درگاهی، ۱۳۹۲).

حق بر محیط‌زیست

زایش حق بر محیط‌زیست سالم

قبل از هر چیز باید ریشه‌یابی کرد که حق بر محیط‌زیست سالم چگونه شکل گرفته است. در حقیقت ریشه این حق را باید در اشتراک و اجتماع حقوق بشر، حقوق بین‌الملل و حقوق محیط‌زیست جستجو کرد. از یک سو، تحول در مفهوم حقوق بین‌الملل و توسعه همه جانبه آن در زمینه‌های مختلف، سبب پیدایش مفاهیمی چون حقوق بشر شد که نتیجه آن پیدایش قواعدی در حقوق بین‌الملل است که به سمت منافع مشترک بشری توسعه و تکامل یافته است. با حرکت حقوق بین‌الملل به سمت منافع مشترک جامعه بین‌المللی، توجه حقوق بین‌الملل به مسایل جدیدی جلب شد از قبیل بهره‌برداری از فضای ماوراء جو، میراث مشترک بشری، محیط‌زیست و غیره. در این میان با توصیف مسیله محیط‌زیست به عنوان مقوله‌ای بین‌المللی، این امر موجبات شکل‌گیری حقوق بین‌الملل محیط‌زیست را فراهم کرد (فیروزی، ۱۳۸۴ الف). در تعریف حقوق بین‌الملل محیط‌زیست آمده است که «مجموعه قواعد حقوقی بین‌المللی است که هدف آن حفاظت از محیط‌زیست است» (امیر ارجمند، ۱۳۷۳). در حقیقت قواعد حقوق بین‌الملل محیط‌زیست در پی

حفظ یکی از میراث‌های مشترک بشریت است که همان محیط‌زیست است. از طرف دیگر قواعد این شاخه از حقوق به طور خودکار تامین‌کننده حق بر محیط‌زیست سالم برای نوع بشر است. به طور مثال اعلامیه استکهلم مصوب ۱۹۷۲ میلادی که در زمره مقررات و قواعد حقوق بین‌الملل محیط‌زیست است، در ماده ۱ خود اقرار می‌دارد: «انسان از حقوقی بنیادین برای داشتن آزادی، برابری و شرایط مناسب زندگی در محیطی که به او اجازه زندگی با حیثیت و سعادتمندانه را بدهد، برخوردار است، او رسماً مسئولیت حفاظت و بهبود محیط‌زیست برای نسل‌های حاضر و آینده را بر عهده دارد». این ماده به برقراری ارتباط عملی میان حقوق بشر و حفاظت از محیط‌زیست پرداخته است و حق بر محیط‌زیست را از حقوق اساسی انسان تعریف کرده است و از طرف دیگر او را مسئول حفظ آن می‌داند (فیروزی، ۱۳۸۴ الف).

تعریف حق بر محیط‌زیست

با وجود ارجاع بسیار به این حق اما در متن‌ها و اسناد بین‌المللی تعریفی از آن ارایه نشده است. اما مواد ۱۴ و ۱۵ طرح سومین میثاق بین‌المللی در جهت تعریف حق بر محیط‌زیست و چارچوب نظری آن چنین اقرار می‌دارد: «هر انسان و کلیه انسان‌ها به صورت گروهی حق دارند از محیط سالم و متعادل از نظر محیط‌زیستی و مساعد برای توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و حقوقی برخوردار گردند» و «دولت‌های عضو متعهد می‌شوند که شرایط طبیعی حیات را دچار تغییرات نامساعدی نکنند که به سلامت انسان و بهزیستی جمعی صدمه وارد کند. صدمه‌هایی که برای توسعه‌ی جمعی ضروری باشد و راهی برای اجتناب از آن وجود نداشته باشد، قابل قبول محسوب می‌شوند». با توجه به مفاد این مواد، حق بر محیط‌زیست سالم این است که انسان‌ها حق دارند که محیط زیست آن‌ها از شرایط مناسب برای زندگی سعادتمندانه توأم با امنیت و سلامت برخوردار باشد (فیروزی، ۱۳۸۴ الف). به عبارتی دیگر، حق بر محیط‌زیست از یک سو بازتکرار ارزش‌های اصیل و بنیادینی همانند حق بر حیات و حق بر سلامت است و از سوی دیگر هم با معیارها و مفهوم‌های موثر در تداوم حیات نسل کنونی و نسل‌های آینده همانند مفهوم توسعه پایدار، ارتباط درهم تنیده‌ای دارد (مولایی، ۱۳۸۶). در کنار موارد ذکر شده، حق بر محیط‌زیست شامل اجزای خاصی است. این اجزاء عبارتند از:

– حق دسترسی به اطلاعات محیط‌زیستی

- حق مشارکت در اتخاذ تصمیمات محیط‌زیستی
 - حق بر آموزش مسایل محیط‌زیستی
 - حق دادخواهی از جمله مجازات و جبران خسارات محیط‌زیستی (افتخار جهرمی، ۱۳۸۲).
- حق دسترسی به اطلاعات محیط‌زیستی عبارت است از این که کلیه موسسات عمومی موظفند اطلاعات مربوط به حفاظت از محیط زیست و اقدامات موثر بر آن را در اختیار شهروندان قرار دهند. این امر در راستای این مسیله است که ایفای تعهدات شهروندان برای دستیابی به حق داشتن محیط‌زیست سالم، هنگامی ممکن می‌شود که از اطلاعات کافی برخوردار باشند. علاوه بر این، حق برخورداری از محیط‌زیست مانند سایر حقوق صرفاً حقی برای شهروندان نیست بلکه با الزامات و تکالیفی برای ایشان به صورت فردی و گروهی همراه است. حق مشارکت شهروندان در اتخاذ تصمیمات محیط‌زیستی نیز ناظر بر این امر است که هر شخصی می‌تواند در اتخاذ تصمیمات محیط‌زیستی مشارکت داشته باشد. این حق در ارتباط با اصل مشارکت عمومی همه در تصمیم‌گیری‌ها و هم اجرای هنجارهای محیط‌زیستی است. حق بر آموزش‌های محیط‌زیستی نیز شامل اتخاذ تدابیر لازم از طرف دولت در جهت ایجاد فرهنگ دوستی با طبیعت، حفاظت از آن و استفاده از فناوری‌های پاک است. این آموزش و فرهنگ‌سازی باید در کلیه سطوح شامل آموزش رسمی و غیررسمی صورت گیرد. حق دادخواهی و اقامه دعوا نیز حقی است که به همه شهروندان اجازه می‌دهد نسبت به موارد تخریب یا آلودگی محیط زیست که موجب خسارت و ضرر شخصی و فردی مستقیم را فراهم کرده است، به جهت نفع عمومی اقامه دعوا کنند (قدیر، ۱۳۹۴).

حق بر محیط‌زیست در اسناد بین‌المللی

حق بر محیط‌زیست در اسناد جهانی و منطقه‌ای بسیاری مورد اشاره قرار گرفته است. اعلامیه استکهلم، نخستین سند بین‌المللی است که در واقع حلقه ارتباط حقوق بشر با محیط‌زیست است. این اعلامیه برای نخستین بار از حق بر محیط‌زیست سالم نام برده است. اصل اول این اعلامیه اعلام می‌دارد: «انسان از حقوقی بنیادین برای داشتن آزادی، برابری و شرایط مناسب زندگی در محیط زیستی که به او اجازه زندگی با حیثیت و سعادتمندانه را بدهد، برخوردار است. او رسماً مسئولیت حفاظت و

بهبود محیط‌زیست برای نسل‌های حاضر و آینده را بر عهده دارد». پس از این اعلامیه، پیش‌نویس طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی از حق بر محیط‌زیست سالم سخن رانده است. در مقدمه این میثاق آمده است که «طرف‌های میثاق حاضر با توجه به این که صلح، توسعه، محیط‌زیست و میراث مشترک بشریت از این به بعد، ارزش‌های جهانی هستند که مورد شناسایی کلیه انسان‌ها، اقوام و ملت‌ها قرار گرفته‌اند و شایسته است حقوق مربوط به آن‌ها به عنوان حقوق بشر، شناسایی، حمایت و تحقق یابد». ماده ۱۴ پیش‌نویس طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی نیز چنین اقرار می‌دارد: «هر انسان و کلیه انسان‌ها به صورت گروهی حق دارند از محیط‌زیستی سالم و متعادل از نظر محیط‌زیستی و مساعد برای توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و حقوقی برخوردار شوند». این ماده به صورت واضح، حق بر محیط‌زیست سالم را به رسمیت شناخته است. منشور جهانی طبیعت مصوب ۱۹۸۲ میلادی نیز از اسناد بین‌المللی معتبری است که در زمره منابع جهانی حق بر محیط‌زیست سالم است. ده سال بعد در سال ۱۹۹۲ میلادی اعلامیه ریو شکل گرفت که با وجود انتقاداتی که به آن وارد است اما در جهت تثبیت این حق بسیار موثر بود. اصل اول این اعلامیه اقرار می‌دارد که «انسان‌ها موضوع اصلی دغدغه‌های مربوط به توسعه پایدار هستند. آن‌ها حق دارند از زندگی سالم و هماهنگ با طبیعت برخوردار باشند». اما در کنار این اسناد جهانی، برخی اسناد منطقه‌ای نیز وجود دارد که چه بسا در بعد اجرایی، دارای الزام بیشتری هستند. اولین سند منطقه‌ای که دارای الزام و اهمیت بی‌نظیری است، منشور آفریقایی حقوق بشر است. ماده ۲۴ این منشور بیان می‌دارد که «کلیه اقوام حق دارند از محیط زیستی رضایت‌بخش و جامع و مناسب برای توسعه خود برخوردار باشند». سند منطقه‌ای مهم دیگری که در این زمینه موجود است پروتکل الحاقی به کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر در سال ۱۹۸۸ میلادی است. در ماده ۱۱ این پروتکل تحت عنوان حق بر محیط‌زیست سالم آمده است که «هر فرد حق دارد در محیط زیست سالم زندگی کند و از خدمات عمومی اساسی برخوردار شود. دول عضو متعهد می‌شوند که حراست، حفاظت و بهبود محیط‌زیست را ترویج کنند». در کنار این اسناد جهانی و منطقه‌ای، نوع سومی از منابع بین‌المللی اما با ارزش حقوقی کمتر نیز وجود دارد که از مهم‌ترین

این اسناد می‌توان به قطعه‌نامه ۴۵/۹۴ مجمع عمومی سازمان ملل در سال ۱۹۹۰ میلادی تحت عنوان ضرورت تضمین محیط‌زیست سالم برای بهزیستی هر فرد، اعلامیه لاهه مصوب ۱۹۸۹ میلادی، اصول مصوب کنفرانس وزرای اتحادیه اروپا در سال ۱۹۹۵ میلادی و پیش‌نویس اصول مربوط به حقوق بشر و محیط زیست مصوب ۱۹۹۴ میلادی اشاره کرد (فیروزی، ۱۳۸۴ الف). این اسناد بین‌المللی زمینه‌شناسایی، تثبیت و ترویج حق بر محیط‌زیست سالم را بیش از پیش فراهم کرده است. امروزه این حق به عنوان حق مسلم در جامعه بین‌المللی پذیرفته شده است.

حق بر محیط‌زیست در اسلام

بر اساس آموزه‌های اسلام، یکی از اموری که زمینه‌ساز سعادت و کمال انسان در دنیا و آخرت است، داشتن محیطی سالم و امن است که انسان بتواند در پناه آن به تربیت ابعاد وجودی خویش بپردازد (اسلام‌پور کریمی، ۱۳۸۷). به طور کلی یکی از وظایف مهم بشر که حفظ جان است جز با زیستن در محیطی امن و سالم امکان‌پذیر نیست. بدین سبب یکی از شروط اساسی داشتن روحی سالم، جسم سالم است و داشتن جسم سالم نیز زمانی ممکن می‌شود که انسان از محیط‌زیست سالم بهره‌مند شود. در واقع دین اسلام شامل آموزه‌های بسیاری در مورد محیط‌زیست است که شامل حق بر استفاده همگانی از محیط‌زیست سالم می‌شود (فیروزی، ۱۳۸۴ ب). حق بر محیط‌زیست در این آموزه‌ها، بارها و به عناوین مختلف تکرار شده است از قبیل اینکه طبیعت را مسخر انسان می‌داند و یا حق استفاده از طبیعت را حق همگانی می‌داند (مطهری، ۱۳۷۳). در قرآن کریم آیه‌های متنوعی وجود دارد که به محیط‌زیست و اجزای آن پرداخته است. بیش از ۵۰۰ آیه وجود دارد که در موضوعاتی چون محیط‌زیست و نحوه برخورد ما با آن به راهنمایی می‌پردازد. این توجه به محیط‌زیست در قرآن تحت عناوین مختلف به چشم می‌خورد (خادم جهرمی و حمایت‌خواه جهرمی، ۱۳۹۶). علاوه بر این در بینش قرآنی، انسان خلیفه خداوند است که طبیعت به عنوان امانت الهی نزد او به ودیعه گذاشته است تا از آن به نحو احسن استفاده کند و طبیعت را در معرض تخریب و تباهی قرار ندهد. در قرآن کریم بیش از ۲۳ مورد به تسخیر طبیعت و منابع آن، ۱۸ مورد به احیای طبیعت، ۴۱ مورد لفظ بحر و مانند آن، ۳۹ مورد لفظ جبل و جبال، ۲۷ مورد شجر، ۹ مورد نهر و انهار، ۱۲ مورد دابه و دواب، بیش از ۴۸۵ مورد لفظ زمین، ۳۱۰ مورد لفظ سما و

۳۳ مورد لفظ شمس به کار رفته است (قدیر، ۱۳۹۴). در واقع حمایت اسلام در قالب آیات قرآنی از عناصر اساسی در محیط‌زیست به خاطر خیر انسان و تامین ضروریات انسان در جهت برخورداری از حق بر محیط‌زیست سالم برای نسل حاضر و نسل‌های آینده است (رنجبرضربی و آستانی، ۱۳۹۱). از سوی دیگر دین اسلام، ادعای جهان‌شمولی و جامع‌نگر بودن را دارد و اظهار می‌دارد که پاسخگوی نیازهای متغیر انسان در هر زمانه‌ای است و برای همه معادلات و معاملات بشری نسخه دارد. البته این بدان معنا نیست که برای هر موضوع با عنوان خاص و متداول امروزی آن، حکم خاصی را مقرر داشته است بلکه کلیات، اصول و قواعدی در اسلام وجود دارد که از این منافع کلی بتوان برای هر موضوعی، حکمی را استخراج کرد. در نتیجه قابل تصور است که برای حق بر محیط‌زیست، بتوان احکامی را متصور بود (فیروزی، ۱۳۸۴ ب).

حق بر محیط‌زیست در قرآن

در قرآن کریم به عنوان مرجع بی‌بدیل آموزه‌های اسلامی، بر این حق در آیات متعدد اشاره شده است. به طور کلی ما با سه دسته از آیات در این باب روبرو هستیم. دسته اول آیاتی که بر جایگاه و اهمیت انسان در استفاده از عناصر طبیعی تاکید دارد. دسته دوم آیاتی که برخورداری از محیط‌زیست را حق همگانی می‌داند. دسته سوم آیاتی که طبیعت و محیط‌زیست را مسخر انسان می‌داند (فیروزی، ۱۳۸۴ ب).

تاکید بر جایگاه و اهمیت انسان در برخورداری از محیط‌زیست
مهم‌ترین آیاتی که در این دسته جای می‌گیرند در سوره‌های نمل و نحل قرار دارد. در آیه ۵ سوره نحل خداوند می‌فرماید: «چهارپایان را آفرید که برای شما از آن‌ها گرما و سودهای دیگر فراهم می‌آید و از آن‌ها می‌خورید». در همین سوره و در آیه ۱۰ خداوند چنین می‌فرماید: «اوست خدایی که از آسمان‌ها آب فرستاد که از آن می‌آشامید و بدان درخت و گیاه می‌روید که در آن روییده‌ها، دام‌های خود را می‌چرانید». همچنین آیه ۱۱ همین سوره نیز خداوند می‌فرماید: «و با آن برایتان کشتزارها و درخت‌های زیتون و خرما و انگور و همه گونه محصول می‌رویانند». در آیه ۶۰ سوره نمل نیز خداوند می‌فرماید: «برای شما از آسمان آب فرستاد، پس با آن آب، بوستان‌هایی شادی‌انگیز رویانیدیم». علاوه بر موارد مذکور، در سوره نحل که به سوره نعمت‌ها مشهور است به موارد گوناگون دیگری نیز

خدا مسخر شما گردانید».

حق بر محیط‌زیست در احادیث و روایات

در احادیث و روایات متعددی به حفاظت از محیط‌زیست و حق برخورداری از محیط‌زیست سالم به صورت مستقیم و غیرمستقیم اشاره شده است. از سیره پیامبر و امامان نیز مشخص است که طبیعت و استفاده از آن را برای انسان تجویز می‌کند و آن را حق انسان می‌دانند. این مجموعه از احادیث و روایات به دو دسته کلی تقسیم می‌شوند. دسته اول، احادیث و روایاتی است که به حق برخورداری از محیط‌زیست سالم به صورت مستقیم اشاره دارد. دسته دوم به صورت غیرمستقیم به این حق اشاره کرده‌اند. این روایات با نهی از بین بردن محیط‌زیست سالم برای برخورداری انسان، در جهت ترویج این حق و حفاظت از آن بیان شده‌اند.

روایت‌های نوع اول

پیامبر اکرم (ص) بر حرمت نهادن بر زمین تأکید می‌ورزند و آن را به منزله مادری معرفی کرده‌اند که انسان از آن ارتزاق می‌کند و از اعمال نیک و بد انسان نیز خبر می‌دهد (یعقوبی، ۱۳۸۰). تشبیه زمین به مادر که در آن ارتزاق انسان و حق بهره‌مندی فرد نهفته است، نشان دهنده این امر است که پیامبر اکرم، زمین و عناصر موجود در آن را به منظور بهره‌برداری انسان از آن صحیح و بجا دانسته است. در ادامه سیره پیامبر، عملکرد امامان معصوم نیز بر همین منوال است. در نهج‌البلاغه و در نامه ۵۳، امام علی(ع) به مالک اشر می‌فرماید: باید توجه تو به آباد کردن زمین بیش از توجه به گرفتن خراج باشد زیرا خراج جز در نتیجه آبادانی فراهم نمی‌آید. این روایت به مسیولیت حاکمان در فراهم کردن حق برخورداری از محیط‌زیست برای افراد جامعه تأکید کرده است و از آن سو با مرتبط کردن آن با مسیله خراج، به اهمیت بهره‌مندی از حق بر محیط‌زیست برای تحقق تأمین مالی افراد جامعه تأکید کرده است که نتیجه بلافصل آن پرداخت خراج به حاکم است که در نهایت به نفع حکومت است.

امام صادق(ع) به مُضَلَّ بن عمر می‌فرماید اگر تو جهان آفرینش را با اندیشه و خردت درست ارزیابی کنی، آن را مانند ساختمانی می‌یابی که همه آنچه آفریده‌ها به آن نیازمند بوده‌اند در آن پیش‌بینی شده است. آسمان بسان سقفی است برافراشته، زمین بسان فرشی است گسترده، ستارگان همچون چراغ‌های

اشاره شده است که خداوند برای انسان خلق کرده است. آفرینش آسمان، آفرینش زمین، آفرینش کوه‌ها که آرام‌بخش زمین هستند، آفرینش نهرها، آفرینش چهارپایان و استفاده از پشم، پوست، گوشت و سایر منافع آن‌ها از جمله نعمت‌هایی است که خداوند در سوره نحل به آن اشاره کرده است.

تاکید بر برخورداری همگانی از محیط‌زیست

این دسته از آیات بر حق همگانی همه افراد بشر در برخورداری از نعمت‌های موجود در طبیعت تأکید دارد. خداوند در آیه ۲۹ سوره بقره می‌فرماید: «و اوست آن آفریننده‌ای که همه آنچه در زمین است برای شما آفرید». در آیه ۱۰ سوره اعراف نیز خداوند می‌فرماید: «شما را از امکانات زمین بهره‌مند ساختیم و وسایل معیشت شما را در آن فراهم کردیم». در آیه ۱۰ سوره الرحمن نیز آمده است: «و خداوند زمین را برای همگان قرار داد». بر مبنای این آیات کریمه که ذکر شد می‌توان به این مفهوم پی برد که خداوند در این آیات بر حق همگانی استفاده از منابع طبیعی و محیط‌زیست تأکید کرده است (گرچی، ۱۳۶۳).

محیط‌زیست در تسخیر انسان

در فرهنگ قرآنی، واژه تسخیر به دو معنی آمده است. یکی به معنای در خدمت منافع و مصالح انسان بودن مانند تسخیر خورشید و دیگری به معنای زمام‌اختیارش در دست بشر بودن است مانند دریاها و بسیاری از موجودات زمین (فیروزی، ۱۳۸۴ ب). در آیات متعدد به این مفهوم پرداخته شده است. خداوند در آیه ۳۳ سوره ابراهیم می‌فرماید: «و خورشید و ماه گردنده و شب و روز را برای شما مسخر کرد». در آیه ۱۲ سوره نحل نیز چنین می‌فرماید: «و هم شب و روز و خورشید و ماه را برای زندگانی شما در گردون مسخر ساخت و ستارگان آسمان هم به فرمان او مسخرند؛ همانا در این کار آیت‌ها و نشانه‌هایی از قدرت خدا برای اهل خرد پدیدار است». در جای دیگر و در آیه ۲۰ سوره لقمان نیز اشاره می‌کند: «آیا شما مردم به حس مشاهده نمی‌کنید که خدا انواع موجوداتی که در آسمان‌ها و زمین است برای شما مسخر کرده و نعمت‌های ظاهر و باطن خود را برای شما فراوان فرموده و با وجود این برخی از مردم از روی جهل و گمراهی و بی‌خبری از کتاب روشن حق، در دین خدای متعال مجادله می‌کنند». در آیه ۶۵ سوره حج نیز در راستای همان آیات ذکر شده، خداوند می‌فرماید: «آیا ندیدید که هر چه در زمین است

همچنین به نظر اکثریت مشهور فقها در حقوق اسلامی، آب‌های عمومی، هوا و خاک و نور آفتاب یعنی عناصر فراگیر طبیعت و محیط‌زیست، از مشترکاتی تلقی شده است که در قلمرو مالکیت هیچ شخص حقیقی یا حقوقی قرار نمی‌گیرد و همگان حق دارند از آن‌ها به نحو صحیح استفاده کنند (چراغی، ۱۳۹۰). نمود امروزی اهمیت حق بر محیط‌زیست در جامعه اسلامی را می‌توان در اعلامیه حقوق بشر اسلامی قاهره جستجو کرد. آن جا که بر اساس بند اول ماده ۱۷ اعلامیه قاهره، هر انسانی حق دارد که در یک محیط پاک از مفسد و بیماری‌های اخلاقی و به گونه‌ای که بتواند در آن خود را از لحاظ معنوی بسازد، زندگی کند.

حق بر محیط‌زیست در قواعد فقهی

قواعد فقهی به معنای آن دسته از احکام کلی است که در ابواب گوناگون فقه جریان داشته و منشا استنباط احکام جزئی است (رحمانی، ۱۳۸۳). در باب حق بر محیط‌زیست نیز می‌توان با قدری مذاقه به برخی قواعد کلی اشاره کرد که به نحوی از انحا می‌تواند مبنای فقهی این حق قرار گیرد.

قاعده لاضرر

براساس این قاعده، احکام موضوعه نباید به ضرر و ضرار منجر شود. ضرر و زیان عبارت است از نقص بر جان، مال، حیثیت یا حتی از حقوق انسان که به طور مستقیم یا غیرمستقیم وارد آید و سبب دشواری و زیان بر او شود. این قاعده در تعالیم اسلام از قلمرو بسیار گسترده‌ای برخوردار است و تمام زوایای زندگی بشر را در بر می‌گیرد. بدون هیچ تردیدی تخریب محیط‌زیست و آسیب رساندن به زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها از جمله موارد ضرر است. به این معنا که انسان نمی‌تواند به دلیل بهره‌برداری افراطی از طبیعت به دیگران ضرر و زیان وارد کند. اگر بهره‌برداری و استفاده بی‌رویه از طبیعت موجب ضرر به خود و یا اضرار به دیگران شود، از نظر اسلام مردود است. خاستگاه این قاعده مهم فقهی، عقل و سیره عقلا است و در کتاب و سنت بر آن تاکید شده است. اضرار وارد بر محیط‌زیست، از آن گونه ضررهای عمومی است که حیات نوع بشر را در معرض آسیب جدی قرار می‌دهد. یکی از نکات مهم در باب این قاعده، اعمال آن بر عدمیات است. بدین معنا که هرگاه از نبود یک امر

چیده شده را مانند، ... و همه چیز برای انسان آماده شده و آدمی را مانند صاحب‌خانه‌ای، همه آنچه هست در ملک اوست. گونه‌گونی گیاهان و حیوانات برای برآوردن منافع و مصالح او تهیه شده است (حکیمی، ۱۳۸۱). همچنین امام صادق (ع) در روایتی دیگر فرموده‌اند: زندگی جز با سه چیز خوش نمی‌شود: هوای پاک، آب فراوان گوارا و زمین نرم و سست (ابن شعبه، ترجمه جعفری، ۱۳۸۰).

روایت‌های نوع دوم

در روایات ذکر شده است که رسول خدا (ص) نهی فرموده‌اند: مدفوع کردن در کنار نهر آب، چرا که مردم از آن رنج می‌برند یا در نهر آب که موجب رنجش مردم می‌شود (نوری طبرسی، ۱۳۶۵). از امام علی (ع) نیز روایت شده است که نباید در آب‌های جاری ادرار کرد، چه آنکه در آن زیست‌کنندگانی وجود دارند و نیز آلوده کردن سواحل رودها و چاه‌ها را نیز نهی کرده‌اند (حسینی، ۱۳۸۲). همچنین فرموده‌اند: از آلوده کردن آب دشمنان پرهیزید (کلینی، ۱۳۶۵). ذکر اهمیت آب و جلوگیری از آلودگی آن، همگی نشانگر این است که آب به عنوان عنصری حیاتی، حق همگانی، حق الناس و دارای منفعت جمعی و از جایگاهی خاص برخوردار است.

در ادامه سیره امامان معصوم، فقها و اندیشمندان اسلامی نیز در همین مسیر گام برداشته‌اند. برخی از فقها به نوعی حکم انفال در اسلام را در جهت حق همگانی بر محیط‌زیست تعبیر کرده‌اند. به عبارتی دیگر با توجه به اینکه انفال از اموال عمومی است، همه مردم در منافع آن شریک هستند و به نوعی حق دسترسی همگانی برای مردم در نظر گرفته شده است، هر چند که دارای محدودیت‌هایی است ولی به صورت نسبی در جهت حمایت از حق همگانی استفاده از محیط‌زیست گام بر می‌دارد. برای مثال امام خمینی (ره) در حالی که پیش‌تر نظرشان بر اباحه استفاده عمومی از انفال بود و هیچ قیدی را نمی‌پذیرفتند، پس از تصدی ولایت امر و تغییر نیازهای زمان به صراحت نوشتند: «انفال که بر شیعیان تحلیل شده... آیا امروز هم شیعیان می‌توانند بی‌هیچ مانعی با ماشین‌های کذایی جنگل‌ها را از بین ببرند و آن‌چه را باعث حفظ و سلامت محیط‌زیست است، نابود کنند و جان انسان را به خطر اندازند و هیچ کس هم حق نداشته باشد مانع آن‌ها شود» (اسماعیلی، ۱۳۸۹).

وجودی، ضرر پدید آید می‌توان با تمسک به این قاعده آن ضرر را منتفی کرد (قدیر، ۱۳۹۴).

قاعده اتلاف

براساس این قاعده هر کس به تخریب و اتلاف اموال دیگران شامل اموال خصوصی و عمومی اقدام کند، مسئول جبران خسارت است. بر اساس نظرات فقها، عنصر عمد و قصد در اتلاف دخیل نیست و اگر منشاء اتلاف، غیرآگاهانه و اشتباهی باشد، باز هم مشمول قاعده می‌شود. البته از آنجا که موضوع قاعده اتلاف، مال غیر است، بنابراین باید در خصوص مالیت و مالکیت منابع محیط‌زیست به نکته‌ای اشاره شود. فقها هر آنچه را که برای تامین نیازمندی‌های مردم مطلوب باشد و در امر معاش آن‌ها دخیل شود مال نامیده‌اند و بر همین اساس، این تعریف بر همه عناصر محیط‌زیست حتی خاک و هوا هم صدق می‌کند. بنابراین اگر چه حق بر محیط‌زیست، یک حق بشری محسوب می‌شود ولی این مطلب به این معنا نیست که حق اتلاف و تخریب محیط‌زیست را داشته باشد بلکه باید از محیط‌زیست به عنوان یک امانت الهی، حفاظت و حمایت به عمل آورد. نظریه اتلاف می‌تواند در مصادیق محیط‌زیستی و جبران خسارت وارده بر آن، نقش مناسب و پررنگی ایفا کند. بر این اساس، هر کس محیط‌زیست را تخریب کند در برابر آن ضامن است و چون در اتلاف، قصد شرط نیست، بنابراین مبنای مطلوب و ساده‌تری برای ضامن بودن عاملین خسارت به محیط‌زیست است (امامی قشلاق و دیگران، ۱۳۹۷).

قاعده تسبیب

براساس قاعده تسبیب هر اقدامی که به طور غیرمباشر موجب تخریب و آلودگی عناصر محیط‌زیست شود، ضامن‌آور خواهد بود. نکته قابل توجه در این قاعده این است که نقش‌های تسبیبی ناشی از ترک فعل را هم در بر می‌گیرد. بر اساس قاعده تسبیب، اگر عدم اقدام به موقع اشخاص یا نهادهای مسئول، سبب خسارت‌های محیط‌زیستی و از بین رفتن ذخایر محیط‌زیست شود به حکم این قاعده، مسئولیت جبران خسارت بر عهده مسبب خواهد بود. بر اساس قاعده تسبیب در تعالیم اسلامی، شخصی که از طبیعت به عنوان حق انسانی بهره‌مند می‌شود، حق ندارد به واسطه فعل یا ترک فعل خود سبب خسارت به طبیعت شود. البته میان اتلاف و تسبیب، تفاوت‌هایی وجود دارد. اول اینکه در

اتلاف، مستقیماً یا مباشرتاً خسارت متوجه زیان دیده می‌شود. دوم اینکه در اتلاف همیشه انجام یک فعل باعث ایجاد خسارت می‌شود یعنی ترک فعل از مصادیق اتلاف نیست اما در تسبیب هم فعل و هم ترک فعل موجب مسئولیت است. سوم این که در تسبیب، تعدی و تفريط لازم است اما در اتلاف، تعدی شرط نیست (قدیر، ۱۳۹۴).

قاعده احترام اموال

این قاعده ریشه در آموزه‌های فقهی دارد و از روایت مشهور «مال مسلمان مثل خون او محترم است» برگرفته است. لازمه قاعده احترام اموال این است که اولاً خسارتی وارد نشود و ثانياً نباید این مال به هدر رود. این روایت دلالت بر احترام مال مسلمان و در نتیجه دلالت بر حرمت تکلیفی و وضعی و ضمان ناشی از آن دارد. بنابراین شاکله کلی نظریه احترام اموال بر این مبنا استوار است که اموال افراد مانند خون آنان محترم است و کسی حق زیان به آن را نداشته و نتیجه آن ضمان است. نظریه احترام اموال به دنبال توسعه مسئولیت حداکثری حفاظت از محیط‌زیست است. بر اساس مبنای پذیرفته شده در این نظریه، عناصر و مواهب محیط‌زیستی، مال محسوب می‌شوند و باید احترام آن‌ها در مفهوم حقوقی آن مراعات شود. بر این اساس از بین بردن اموال محیط‌زیستی ضمان‌آور است. بدین صورت که مبنای اولیه این است که در فرضی که تلف مستقیماً به فاعل اسناد داده می‌شود، مشمول قاعده اتلاف است و مسئولیت مستقر است و در فرضی که اثبات رابطه سببیت با مقدمات و واسطه‌های بعید و با دشواری مواجه شود، مورد مذکور تابع قاعده احترام اموال است و باید جبران کند. نظریه احترام اموال به نوعی دربرگیرنده دو نظریه اتلاف و لاضرر است که از طرف بعضی از بزرگان و فقها نیز مورد قبول واقع شده است. در نهایت باید اشاره کرد که نظریه احترام اموال در موضوع خسارت محیط‌زیستی راهگشا است و اعم از قاعده لاضرر و اتلاف است و بیشتر با مبنای فقه پویا در حمایت حداکثری از محیط‌زیست سازگاری دارد (امامی قشلاق و دیگران، ۱۳۹۷).

نتیجه گیری

با توجه به گسترش روز افزون اهمیت نسل سوم حقوق بشر که به حقوق همبستگی مشهور است، یکی از مهم‌ترین و توسعه یافته‌ترین شاخه‌های این نسل از حقوق بشر، حق بر محیط‌زیست

روایات با نهی از بین بردن محیط‌زیست سالم برای برخورداری انسان، در جهت ترویج این حق و حفاظت از آن بیان شده‌اند. علاوه بر این در قواعد فقهی مانند قاعده لاضرر، اتلاف، تسبیب و احترام اموال به حمایت و حراست از حق برخورداری از محیط‌زیست اشاره شده است و ضمان شخص متعدی بر محیط‌زیست را شناسایی کرده‌اند. بر همین اساس در باب روابط انسان و طبیعت در دیدگاه اسلامی، انسان به مانند دیدگاه غربی ریشه در طبیعت دارد اما در دیدگاه اسلامی علاوه بر آن از شانی فراتر از طبیعت نیز برخوردار است. به همین علت، حق برخورداری انسان از طبیعت در اسلام، دارای منشا فراتر از طبیعت است. در نهایت ذکر این نکته الزامی است که بیشتر اشارات به حق بر محیط‌زیست سالم در متن‌های اسلامی مدنظر این پژوهش، به صورت کلی و خارج از صورت صریحی است که امروزه در اسناد بین‌المللی وجود دارد. اما ذکر این حق برای تمامی نوع بشر حتی به صورت غیرصریح و خارج از استانداردهای امروزی نیز با توجه به زمان نزول آیات و روایات، نشانگر توجه این دین الهی به ابعادی از زندگی انسان است که دغدغه نسل‌های امروزی بشر است. اما با توجه به این که ضرورت بهره‌مندی از این حق در اسلام به صورت ضمنی وجود دارد، ضروری است که چارچوبی حقوقی برای شناسایی و به رسمیت شناختن این حق در نظام حقوقی کشور فراهم شود. هر چند که تلاش‌هایی مانند تدوین منشور حقوق شهروندی و اشاره به این حق را می‌توان حرکت رو به جلو و مثبتی به شمار آورد اما ضروری است این حق در اسناد دیگر و سایر مجاری قانونی نیز به رسمیت شناخته شود.

سالم است. اهمیت داشتن محیط‌زیست سالم و امن برای زندگی بشر، روزبه‌روز بیشتر نمایان می‌شود. به همین دلیل حقوق بین‌الملل و حقوق بشر را به سمت قواعد صریح‌تر و بیشتر در این مورد رهنمون می‌سازد. این حق از پیوند حقوق بین‌الملل محیط‌زیست و حقوق بشر نشأت گرفت و در سایه توسعه و گسترش این پیوند حقوقی، حق بر محیط‌زیست سالم به عنوان یکی از مصادیق حقوق بشر محیط‌زیستی تبلور یافت. این حق از مولفه‌هایی مانند حق دسترسی به اطلاعات محیط‌زیستی، حق مشارکت در اتخاذ تصمیمات محیط‌زیستی، حق بر آموزش مسایل محیط‌زیستی و حق دادخواهی از جمله مجازات و جبران خسارات محیط‌زیستی تشکیل شده است. در باب روابط انسان و طبیعت از دیدگاه غربی، انسان زاده و دست‌پرورده طبیعت است و در نتیجه این حق را در همین چارچوب بیان می‌دارد. اما در این بین، اسلام که خود را دین پاسخگویی به شرایط جدید و مسایل نوین در دنیای امروز معرفی می‌کند، در این مورد نیز بنا بر ضرورت در قرآن، احادیث، روایات و قواعد فقهی به این موضوع اشاره کرده است. خداوند در جای جای قرآن بر این امر تاکید کرده است که نعمت‌ها و این جهان را برای انسان و در تسخیر او قرار داده است. به همین جهت بر جایگاه و اهمیت انسان در برخورداری از محیط‌زیست و بر برخورداری همگانی از محیط‌زیست تاکید بسیار کرده است. همچنین سیره امامان معصوم نیز بر اهمیت محیط‌زیست و بهره بردن انسان از آن برای تکامل خود اشاره دارد. بر همین اساس، دو دسته از روایات وجود دارد. دسته اول، احادیث و روایاتی است که به حق برخورداری از محیط‌زیست سالم به صورت صریح‌تر اشاره دارد. دسته دوم به صورت غیرمستقیم به این حق اشاره کرده‌اند. این

فهرست منابع

- امامی قشلاق، م.؛ هاشمی، م.؛ محبی، م. و رستمی، و. ۱۳۹۷. حق بر محیط‌زیست سالم در پرتو اصول فقهی و اخلاقی، پژوهش‌های اخلاقی، شماره ۳۱، ۱۴۳ - ۱۵۸
- امیرارجمند، الف. ۱۳۷۳. حفاظت از محیط زیست و همبستگی بین‌المللی، تحقیقات حقوقی، شماره ۱۵، ۳۲۳ - ۴۳۶
- ابن شعبه، ح. ۱۳۸۰. تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه و آله، ترجمه بهراد جعفری، نشر دار الکتب الاسلامیه، تهران
- اسلام‌پور کریمی، ع. ۱۳۸۷. محیط‌زیست سالم نعمت بزرگ خداوندی، مبلغان، شماره ۱۰۴، ۴۵ - ۵۷
- افتخار جهرمی، گ. ۱۳۸۲. حق بر محیط‌زیست با تاکید بر حق دسترسی به اطلاعات زیست محیطی، همایش حقوق محیط‌زیست در ایران، تهران

- باقی، م. ۱۳۸۹. نسل‌های تازه حقوق بشر در راه است، ماهنامه مهرنامه، شماره ۷، ص ۱۳۳
- باقی، م. ۱۳۹۰. محیط‌زیست مسیله ماست، هفته نامه آسمان، شماره ۶، ۴۷
- جاوید، م. ج. و مکرمی قرطاول، ی. ۱۳۹۱. نقش کشورهای اسلامی در تدوین و تصویب اسناد جهانی حقوق بشر، مطالعات حقوق بشر اسلامی، شماره ۱، ۵۱ - ۷۸
- حسینی، ع. ۱۳۸۲. بازخوانی کتاب «فقه محیط زیست»، فصلنامه فرهنگ، شماره ۳۱، ۱۳۰ - ۱۴۵
- حکیمی، م. ۱۳۸۱. جهانی سازی اسلامی، جهانی سازی غربی، کتاب نقد، شماره ۲۴ و ۲۵، ۱۰۵ - ۱۲۴
- ذاکریان، م. ۱۳۷۹. فرایند یکپارچگی نسل های حقوق بشر، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۱۵۷ و ۱۵۸، ۱۲۸ - ۱۳۵
- ذاکریان، م. ۱۳۸۳. مفاهیم کلیدی حقوق بشر بین‌المللی، نشر میزان، تهران
- رحمانی، م. ۱۳۸۳. نگاهی دوباره به قواعد فقهی، پژوهشنامه حکمت و فلسفه اسلامی، شماره‌های ۸ و ۹، ۱۷۹ - ۲۱۲
- رنجبرضربی، الف. و آستانی، س. ۱۳۹۱. سلامت؛ بهداشت محیط و محیط‌زیست از منظر اسلام؛ قرآن و روایات، دومین کنفرانس برنامه ریزی و مدیریت محیط‌زیست، تهران
- صلح چی، م. ع. و درگاهی، ر. ۱۳۹۲. بررسی ماهیت حقوق همبستگی: حقوق جمعی یا مردمی، پژوهش حقوق عمومی، شماره ۴۱، ۱۴۳ - ۱۶۸
- طوسی، ح. ر. ۱۳۹۴. مبانی توسعه در نسل‌های حقوق بشر از منظر قرآن، دوفصلنامه علمی ترویجی قرآن و علم، شماره ۱۶، ۵۱ - ۷۲
- فیروزی، م. ۱۳۸۴. الف، حق بر محیط زیست، سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی، تهران
- فیروزی، م. ۱۳۸۴. ب، مبانی حق بهره‌مندی از محیط زیست سالم در قرآن کریم، ماهنامه رواق اندیشه، شماره ۴۲، ۶۵ - ۷۸
- قدیر، م. ۱۳۹۴. حق بر محیط‌زیست از منظر حقوق بشر بین‌المللی و اسلام، پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، دوره ۲، شماره ۲، ۹۹ - ۱۲۴
- کلینی، م. ۱۳۶۵. الکافی، جلد سوم، دار الکتب الاسلامیه، تهران
- گرگی، الف. ۱۳۶۳. اسلام و محیط زیست، مجله نور علم، شماره ۴، ۱۱۱ - ۱۱۶
- مطهری، م. ۱۳۷۳. مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی، صدرا، تهران
- مولایی، ی. ۱۳۸۶. نسل سوم حقوق بشر و حق به محیط‌زیست سالم، فصلنامه حقوق، دوره ۳۷، شماره ۴، ۲۷۳ - ۲۹۶
- نوری طبرسی، م. ح. ۱۳۶۵. مستدرک الوسائل، جلد اول، موسسه آل‌البیت علیهم السلام لإحياء التراث، قم
- هاشمی، م. ۱۳۹۷. حقوق بشر و آزادی‌های اساسی، نشر میزان، چاپ چهارم، تهران
- یعقوبی، الف. ۱۳۸۰. اسلام و محیط‌زیست، مجله حوزه، شماره ۱۰۶ و ۱۰۵، ۳۰۸ - ۳۴۱
- اسماعیلی، م. ۱۳۸۹. حفاظت از محیط‌زیست؛ حق و تکلیف همگانی، وب سایت خبرگزاری مهر،

<http://www.mehrnews.com/news/1057193>

چراغی، الف. ۱۳۹۰. محیط‌زیست و حقوق آن در قرآن، وب سایت تدبیر،

<http://www.tadabbor.org/?page=article&AID=259>

خادم جهرمی، ح. و حمایت‌خواه جهرمی، م. ۱۳۹۶. جهان‌بینی زیست‌محیطی اسلامی، وب سایت دایره‌المعارف بزرگ اسلامی،

<https://cgie.org.ir/fa/news/179507>

عمران، م. ی. ۱۳۹۲. دسترسی به حق محیط‌زیست سالم، وب سایت کمیسیون مستقل حقوق بشر افغانستان،

<http://www.aihrc.org.af/fa/audio/1436/ozone.html>

Moeckli. D. And Keller. H. And Heri. C. 2018. The Human Rights Covenants at 50: Their Past, Present, and Future, Oxford University Press, Oxford

Porrazzo. Emma. 2019. Jointly Building the Belt and Road: An Investigation of Defensible BRI Operationalization in Malaysia, B.A. thesis, Wesleyan University

Yahyaoui. Ekaterina. 2018. Human Rights and Power in Times of Globalisation, Brill, Leiden